

KÖPETDAĞI'NIN İKİ TARAFINDAKİ KOMŞULAR: TÜRKMENİSTAN-İRAN İLİŞKİLERİ'NİN SON ON YILI

Mehmet Seyfettin EROL*
Latif N. ÇAKIROĞLU**

In this paper, the relations between Iran and Turkmenistan will be studied in terms of their foreign policy trends under the subtitles of geography and international power factor; and also the relationships between these two countries will be illustrated in terms of political, economic and cultural perspectives during the last ten years. Moreover, in order to support the analysis, some important information related with these countries is given at the beginning.

Giriş

Yaklaşık bin kilometreyi bulan sınırlarıyla ve kökleri yüzyıllara dayanan komşuluklarıyla Köpetdağı'nın güneyinde ve batısında yaşayan iki halk, bugün de bağımsız birer devletin üyeleri olarak benzer kaderlerini paylaşmaya devam etmektedirler. Düne kadar, aralarında Çin Seddi gibi bir engel teşkil eden SSCB'nin dağılmasıyla ve Gündürolum, Paçgıran ve Govşut üzerinden İran'a giden karayollarının; Tecen-Serahs-Meşhed demiryolunun inşası ve Aşkabat-Tahran arasındaki uçak seferlerinin başlamasıyla birlikte bu iki ülke arasındaki ilişkiler tekrar başlamıştır. İran, Türkiye'nin ardından Türkmenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ikinci ülke olmuş, İran ve Türkmenistan arasındaki sınırlar da 12 Şubat 1992'de resmen açılmıştır.

Hiç kuşkusuz, bu iki ülkenin de içinde bulunduğu, yeni bağımsızlığına kavuşmuş sekiz ülkeyi barındıran Kafkasya ve Orta Asya,

.....
**İran, Türkiye'nin ardından
 Türkmenistan'ın
 bağımsızlığını tanıyan
 ikinci ülke olmuş, İran ve
 Türkmenistan arasındaki
 sınırlar da 12 Şubat
 1992'de resmen
 açılmıştır.**

* ASAM, Türkistan Araştırmaları Masası, Araştırmacı

** ASAM, Türkistan Araştırmaları Masası, Stajyer

Avrasya Dosyası, Türkmenistan Özel, Yaz 2001, Cilt: 7, Sayı: 2, s. 206-234.

.....
 : **İran, karışık etnik yapısı,**
 : **zengin doğal kaynakları**
 : **gibi benzerlikleriyle bu**
 : **bölge içinde**
 : **değerlendirilebilirken;**
 : **siyasi olarak bir güç**
 : **boşluğu alanı değil,**
 : **çevresinde nüfuz sahibi**
 : **olma potansiyeli taşıyan**
 : **bir güç oluşuyla bölgenin**
 : **dışında kalmaktadır.**
 :

geniş bir istikrarsızlık potansiyeliyle her iki halkın yine ortak kaderini oluşturmaya devam etmektedir. Bu istikrarsızlık potansiyelinin unsurları genel olarak; Balkanları andıran etnik ve dinsel karışıklık, siyasi, ekonomik ve askeri zayıflığın sonucu olarak dış etkilere açık bir güç boşluğunun varoluşu, küresel ve bölgesel güçlerin ilgisine yol açan geniş doğal kaynak rezervlerinin varlığı olarak sayılabilir.¹

İran, karışık etnik yapısı, zengin doğal kaynakları gibi benzerlikleriyle bu bölge içinde değerlendirilebilirken; siyasi olarak bir güç boşluğu alanı değil çevresinde nüfuz sahibi olma potansiyeli taşıyan bir güç oluşuyla bölgenin dışında kalmaktadır.² Diğer bir ifadeyle, İran bu bölge üzerinde yapılan siyasi ve ekonomik mücadelede önemli bir bölgesel aktör iken, Türkmenistan daha ziyade bu bölgede üzerinde nüfuz savaşının yapıldığı bir ülke konumundadır. Bu açılarından bakıldığında; İran-Türkmenistan ilişkilerini Hazar Havzası üzerinde yaşanan, küresel ve bölgesel aktörlerin oyuncu, yeni bağımsız ülkelerin ise nesne olduğu bir mücadele ilişkisi sistematiği içine yerleştirmemiz mümkün olmaktadır.

I. ÜLKELERİN KİMLİKLERİ VE DIŞ POLİTİKA YÖNELİMLERİ

A. TÜRKMENİSTAN

Bağımsızlıklarını yeni kazanmış olan Orta Asya Cumhuriyetlerinden (OAC) İran'la sınırı olan tek ülke Türkmenistan'dır. 488.100 km² yüzölçüme sahip olan ülkenin yaklaşık beşte dördü çöldür. Türkmenistan, Hazar Denizi'nin doğu kıyısında; Kazakistan, İran ve Afganistan arasında yer almaktadır. Ülkede beş milyonu aşan nüfusun yüzde 81'ini Türkmenler oluştururken; diğer önemli etnik kitleleri yüzde dokuz ile Özbekler, yüzde 3 ile Ruslar oluşturmaktadır. Kazaklar, Tatarlar ve çok sayıda diğer etnik gruplar ise yüzde 7'lik bir oranı

¹ Brzezinski, bölgenin analizini yapıp, çarpıcı benzerliklerini sıralayarak "Avrasya Balkanları" nitelemesini kullanır. Bkz., Zbigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklere*, çev., Ertuğrul Dikbaş, Ergun Kocabıyık, İstanbul, Sabah Kitapları, 1998, ss. 112-136.

² Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası*: ss.112-136.

paylaşmaktadırlar. Resmî dili Türkmen Türkçesi olan ülkenin, yüzde 88'lik nüfus dilimi Sünni-Hanefi Müslüman kimliğe sahipken, yüzde 10 kadar da Ortodoks Hıristiyan bulunmaktadır. Ülkede kayda değer bir Şii inanca sahip nüfus ve Fars kökenli etnik bir kitle bulunmamaktadır.

Sahip olduğu Müslüman nüfus ve tüm komşularının Müslüman ülkeler olması sebebiyle Türkmenistan'ı İslam coğrafyasının bir parçası olarak nitelenmek mümkündür. Bunun yanında, Türkmenistan anayasal olarak laik bir ülkedir ve onun bu durumu Türkiye ile benzerlik göstermektedir.³ Halkın İslami kimliği daha çok "Türk Müslümanlığı" olarak adlandırılan 'Sufilik'e dayanır. Bu kimlik, 'cihat'ı insanın kendi içinde kabul etmekte ve aşırı dinci nitelenmesini dışarıda bırakacak bir hoşgörüyü barındırmaktadır.

Türkmenistan, girişte de belirtildiği üzere, kendi içinde istikrarsız ve dış etkilere açık olan bölgenin niteliklerini önemli ölçüde paylaşmaktadır. Fakat, yine de görece etnik homojenlik ve muhalefetin baskıcı bir yönetim tarafından kontrol altında tutulması sayesinde, diğer Orta Asya ülkelerine oranla daha istikrarlı bir görüntü söz konusudur.

Yönetimin ülkeyi ikinci bir Kuveyt yapabileceği söylemlerinin temelinde yatan petrol ve zengin doğalgaz kaynakları, Türkmenistan'ı küresel ve bölgesel ilginin odağı yapmaktadır.⁴ Sahip olduğu doğalgaz rezervi ile dünyada dördüncü, Birleşik Devletler Topluluğu (BDT) içinde Rusya'dan sonra ikincidir. Ayrıca 1.1 milyon tonluk petrol rezervi ülke ihtiyacının ötesinde bir değere sahiptir. Bunların yanında tarımsal üretimin yüzde 70'ini oluşturan pamuk da diğer önemli ekonomik kaynaktır.⁵ Türkmen ekonomisi bu üç ana maddenin satışı üzerine kuruludur. 2000'de Türkmenistan'ın ihracatının kabaca yüzde 33'ünü doğal gaz, yüzde 30'unu petrol ve petrol ürünleri, yüzde 18'ini pamuk oluşturmuştur.⁶

Esas konumuz olan Türkmenistan'ın dış politikasına baktığımızda, ülkenin dış politika önceliklerinin bağımsız ve egemen kalabilme mücadelesi, dünyaya açılma çabaları ve komşularıyla iyi ilişkiler geliştirmek olmak üzere üç ana başlık altında toplandığı görülmektedir. Türkmenistan'ın dış politikasının en belirgin özelliğinin ise, ülkenin dış politikasını da biçimlendiren Devlet Başkanı Saparmurat

³ Olivier Roy, *Yeni Orta Asya: Ya da Ulusların İmal Edilişi*, çev., Mehmet Morali, İstanbul, Metis Yayınları, Mart 2000, s. 216.

⁴ Ahmet Raşid, *Orta Asya'nın Dirilişi: İslam mı, Milliyetçilik mi?*, (çev.), Osman C. Deniztekin, İstanbul, Cep kitapları, 1996, s. 232.

⁵ TİKA, *Ülke Profilleri*, Ankara, 2000, s. 179.

⁶ TİKA, *Ülke Profilleri*, s. 189'dan The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan Country Report, Eylül 2000.

Türkmenbaşı'nın çok taraflı ya da bölgesel girişimlere karşı mesafeli, hatta dikkatleri çeken soğuk tavrı olduğu göze çarpmaktadır.⁷

İlk olarak bağımsız ve egemen kalma güdüsünden bahsedilebilir. Bu, bir ülkenin bağımsız tercihler yapabilmesinin öncelikli şartıdır. Bu güdünün Türkmen dış siyasetini doğrudan etkilemesi, bağımsızlığını henüz kazanmış olması ve bağımsızlığını kazanmış olduğu devletin, Rusya'nın, halen eskiden kalma yapıların da etkisiyle ülke üzerinde baskısının hissedilmesi gibi yakın bir korkudan kaynaklanmaktadır. Sovyetler Birliği'nin resmen ortadan kalkmasıyla 1991'de bağımsız olan Türkmenistan geçen on yıllık süreye rağmen eski sistemin oluşturduğu yapıların, egemenliği üzerindeki etkisini hala hissetmektedir. Sovyet cumhuriyetlerini sıkıca birbirine bağlayan eski ekonomik, altyapısal sistem bugün de bu cumhuriyetleri ve Türkmenistan'ı büyük oranda birbirlerine ve Rusya'ya muhtaç kılmaktadır.

Bu durumdan kurtulmanın bir yolu Rusya'ya karşı siyasi denge olabilecek başka bölgesel güçlerle ilişkiler kurma ve eski ekonomik bağlara alternatifler oluşturma olabilir. Bunun için Türkmenistan, İran ve Türkiye ile ilişkiler kurarken, farklı şekilde çözüm olabilecek bir yönelim içine girmiştir. Bu yönelimin en somut göstergesi ve sonucu ise, Türkmenistan'ın 1995'te Birleşmiş Milletler'e (BM) başvurarak, tarafsızlık statüsünü ilan etmiş olmasıdır.⁸ Böylece Türkmenbaşı, belli başlı bazı değişikliklerin yapıldığı iç politikanın tersine, dış politikada daha aktif, bağımsız ve tarafsız bir politika izlemiş ve bugün Türkmenistan dış politikasına uluslararası bir saygınlık kazandıran bir sürece imzasını atmıştır.⁹ Türkmenbaşı'nın dış politikada ülkesinin milli çıkarlarını her şeyden önde tutan tavrı ve bu konudaki kararlılığı da, ülkesinin iç istikrarının sağlanmasında, kuşkusuz, en büyük temel faktörlerden biri olmuştur.

Türkmenistan başlangıçta bağımsızlığı yadırgamışken, sonrasında bağımsızlık konusunda gittikçe kışkırtılan bir tavır benimsemiş ve siyasî, askerî ve ekonomik ittifaklara girmemeye; egemenliği üzerinde başkalarına söz hakkı verebilecek her türlü ilişkiden kaçınmaya çalışmıştır. Türkmenistan, BDT, Ekonomik İşbirliği Örgütü, İslami Konferans Örgütü gibi örgütlere katılmayı tarafsızlık statüsü için bir

⁷ Daha detaylı bilgi için bkz., Oncuk Musayev, *Saparmurat Türkmenbaşı'nın Siyaseti Dabaralanyar*, Aşkabat, Ruh, 1996, ss. 300-311.; Oncuk Musayev, *Saparmurat Türkmenbaşı'nın Garaşsyzlyk ve Bitaraplyk Siyaseti*, Aşkabat, Magarif, 1998.

⁸ Zakir Avşar, *Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri*, Ankara, Vadi Yayınları, 1998, s. 200.

⁹ O. Hummedov, "Providing Legal Framework for Foreign Policy of Saparmurat Turkmenbashi", *The Magazine of Turkmen National Institute of Democracy and Human Rights under the President of Turkmenistan* (4), 2000.; <http://google.com/search?q=cache:sVkb7opoZlo:www.sibnet.tm/democracy/4-2000....>

engel olarak görmemiştir. Ancak bu örgütlerde ortaya konan tavır söz konusu genel yönelim içinde anlamlıdır. Türkmenistan, ısrarla bu örgütlerin ekonomik ve siyasal bütünleşme fikrine karşı çıkmış ve ülkelerin siyasi ve ekonomik kararlarını kendi başlarına almalarını, anlaşmaların ülkeden ülkeye olması gerektiğini savunmuştur.¹⁰

Sahip olunan doğal kaynaklar, ülkeyi kalkındıracak ve belirli bir refah düzeyini sağlayacak araçlardır. Bu kaynakların uygun şekilde dünya pazarlarına ulaştırılması, ülke dış politikası için temel amaç niteliği taşımaktadır. Ancak, bu kaynakların refaha dönüştürülmesi için Türkmenistan başka ülkelerin ekonomik ve teknolojik yardımına ihtiyaç duymaktadır. Ayrıca bu kaynakların uluslararası pazarlara ulaştırılması da başka ülke topraklarının kullanılmasını gerektirmektedir. Bunlar ülkenin bağımsız ve egemen politikalar oluşturabilmesinin önündeki önemli engellerdir.

Türkmenistan bağımsızlık sonrası geçiş sürecinde dış politikasında etnik ve kültürel değerlerin etkisini azaltan ve Batı'yla daha çok ekonomik çıkarlara dayanan bir ilişkiyi hedefleyen *reelpolitik* izlemeyi tercih etmiştir. Aynı zamanda Türkmenistan bu politikasıyla, geçiş sürecinde gerek ülke içerisinde ve gerekse de bölgede güvenlik ve istikrarı korumayı hedeflemiştir.¹¹ İç politikasındaki istikrarı "10 Yıl Abadancılık" politikası¹² ile sağlamaya çalışan Türkmenistan, dış politikasındaki güvenlik ve istikrarı da "daimi tarafsızlık" statüsüyle elde etmek istemiştir.

B. İRAN

İran, Sovyetler Birliği'nin boşaltmış olduğu Kafkasya ve Orta Asya bölgelerinin güneyinde, Türkmenistan yüzölçümünün yaklaşık dört katı

¹⁰ Raşid, *Orta Asya'nın Dirilişi*, s. 239.

¹¹ Orta Asya Cumhuriyetlerindeki geçiş süreci ve kimlik sorunu hakkında daha detaylı bilgi için bkz., Martha Brill Olcott, "Central Asia's Catapult to Independence", *Foreign Affairs*, C. 71, (3), Yaz 1992, ss. 108-130.; Graham E. Fuller, "Central Asia: The Quest for Identity", *Current History*, C.93, (582), Nisan 1994, ss. 145-149.; Gökhan Bacık, "Türk Cumhuriyetleri'nde Kimlik Sorunu", Mim Kemal Öke, (der.), *Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*, İstanbul, Alfa Yayıncılık, 1999, ss. 61-127.; John Kohan, "Five New Nations Ask Who Are We?", *Time*, 27 Nisan 1992.

¹² Daha detaylı bilgi için bkz., Saparmurat Turkmenbashi, *Ten Years of Prosperity*, Aşkabat, 1994.; M. Mameşumayev, "On Yıl Abadancılık" *Türkmenistan'ın Prezidentinin İktisadi Programı*, Aşkabat, 1999.; Murat Ferman, *Türkmenistan İhracat Pazar Araştırması*, İTO Yayınları, İstanbul, 1995.

(1.648.000 km²) büyüklüğünde bir alanı kaplayarak uzanır. Rusya Federasyonu dışında hem Kafkasya hem de Orta Asya'ya sınırı olan tek ülkedir.

Kuzey komşusu Türkmenistan ile benzer bir coğrafi özellik olarak, topraklarının yaklaşık yarısı çöl ve çorak topraktır.¹⁵ Bugün 70 milyonu aşan nüfusunun yüzde 95'ini Şii Müslümanlar oluştururken, Sünni Müslümanların oranı yüzde 4 kadardır.

İran'ın, çok milletli bir yapı olarak adlandırılmasına sebep olan etnik yapısı, onun uluslararası ilişkilerini etkileyebilecek niteliktedir.¹⁴ Acem, ana unsur olarak nüfusun ancak yarısını oluşturmaktadır. Kuzeybatıda, yeni bağımsız Azerbaycan'ın güneyinde yoğun olarak yaşayan Azerilerin oranı yüzde 25 civarındadır.¹⁵ Batıda, Türkiye ve Irak'ta da yoğun olarak yaşayan Kürtlerin oranı ise yüzde 9'dur. Ayrıca sayıları daha az olmakla birlikte toplam yüzde 15 kadar başka etnik gruplar vardır.¹⁶ Acemlerin merkezde, diğer unsurların sınır bölgelerinde yoğun olarak yaşaması ise İran için bir başka sorundur.

Genel nüfusa oranı düşük olmakla birlikte, Türkmenistan sınırına yakın yaşayan 2 milyon bin kadar Türkmen, Türkmenistan'la ilişkileri etkileyebilecek bir unsurdur. Şiilik ve onun yapılandığı devlet yapısı günümüzde İran'ın kimliğini oluşturan en önemli unsurdur. Nüfusun yüzde 95 oranında Şii inanca sahip oluşu, yukarıda bahsedilen çok milletli yapıyı birarada tutan¹⁷ ve bunun ötesinde ulusal özlemleri şekillendiren en önemli niteliklerdir.¹⁸

.....
**Genel nüfusa oranı düşük
 olmakla birlikte,
 Türkmenistan sınırına
 yakın yaşayan 2 milyon
 bin kadar Türkmen,
 Türkmenistan'la ilişkileri
 etkileyebilecek
 bir unsurdur.**

¹³ Necip Torumtay, *Değişen Stratejilerin Odağında Türkiye*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1997, s. 72.

¹⁴ Avşar, *Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri*, s. 218.

¹⁵ "Güney Azerbaycan" olarak adlandırılan bölgede, Azerbaycan Cumhuriyeti nüfusunun iki katından fazla Azerinin yaşadığı tahmin edilmektedir (20 milyon civarı).

¹⁶ Torumtay, *Değişen Stratejilerin Odağında Türkiye*, s.72.

¹⁷ Oldukça önemli stratejik bir konuma ve enerji kaynaklarına sahip olan İran aynı zamanda bir ırklar mozaikinden oluşmakta ve Türk soyundan gelen çeşitli gruplar ülkede en büyük etnik azınlığı teşkil etmektedir. Bunların başında 20 milyon nüfusu ile Azeri Türkleri gelmekte olup, bunu 2.5-3 milyon nüfus ile Türkmenler takip etmektedir. Mozaik diğer kısmını ise, Khuzistan ve İran Körfezi kıyılarında yaşayan Arap kökenliler, Farslar, Kürtler, Lorlar, Talesiler, Bahtiyariler ve Beluci gruplar oluşturmaktadır. İran'daki Türkler hakkında bkz., Ekrem Memiş, Nuri Köstüklü, *Yeni ve Yakın Çağ'da Türk Dünyası*, Konya, Çizgi Kitapevi Yayınları, 2000, ss. 112-116; Ramazan Özey, *Tabiatı, İnsanı ve İktisadi İle Türk Dünyası*, Konya, Öz Eğitim Yayınları, 1996, ss. 213-214. Ayrıca, esas olarak beş milyon civarındaki Kürt nüfusun büyük kısmı ve Türkmenler Sünni'dir. Mevcut yönetimin laik olmayan ve otoriter yapısı altında, bu grupların şikayetçi olabilecekleri düşünülebilirse de uluslararası alana yansımış bir rahatsızlıkları yoktur.

¹⁸ Devrimin ardından Şii yönetimin diğer Müslüman halklara onların yönetimlerinin meşru olmadığı ve meşru olmayan bu yönetimleri devirmeleri yönünde yaptığı çağrı ve uluslararası alanda "Devrim ihracı" olarak adlandırılan ve bu çağrıyla aynı mantığı paylaşan politik yönelim hatırlanmalıdır.

İran coğrafyasında Şiilik inancı ve Fars kültürü zamanla örtüşerek bugünkü İranlılık kimliğini oluşturmuştur.¹⁹ 1979 Devrimi ile kurulan teokratik İslam devletinde ise Şiilik yönü ağır basmaktadır. Oluşturulan özgün teokratik devlet yapısının dış politikaya doğrudan etkisi ise bu yapının ülke sınırları dışına taşınması, yani "Devrim ihracı" şeklinde ortaya çıkmaktadır. Şii kitlelerin yaşadığı ülkeler, bu politikanın doğal hedefi olmakta ve ikili ilişkilerde bu konu önemli bir yer tutmaktadır.

"Devrim ihracı" politikaları diğer ülkelerle ilişkileri olumsuz etkilemekte ve İran'ı yalnızlığa itmektedir. Bugün İran'ın uluslararası alandaki en önemli sorunu yalnızlığıdır. Ancak İran'ın yalnızlığının temel sebebi bu politikalar değildir. İran devrimi çok temel bir Batı karşıtı söyleme sahiptir ve bu, bugün İran'ın dışarıya yansıyan en temel motifidir. Bu karşıtlık Şah dönemindeki çok yakın bağları sebebiyle, esas olarak ABD ve onun savunduğu değerlere karşıtlıktır.²⁰ Devrimin hemen sonrasında Tahran'daki ABD elçiliğinin basılması ve personelinin rehin alınması, Ortadoğu'da ABD askerlerine ve vatandaşlarına yönelik terör olayları, İran'ı çok yönlü Batı ambargolarıyla karşı karşıya bırakmıştır. Batı İran'ı dünya sisteminin dışına itmiştir. Günümüzde de etkisini devam ettiren bu süreç İran'ın hem siyasal yalnızlığına hem de ekonomik zayıflık ve teknolojik geri kalmışlığına yol açmaktadır.

Sahip olduğu İslami kimliği koruyarak uluslararası sistemde varolabilme, ABD'nin politikası sonucunda sürüklendiği yalnızlıktan kurtulabilme, sahip olduğu büyük petrol ve gaz rezervlerini değerlendirerek ekonomik ve teknolojik geri kalmışlıktan kurtulabilme İran'ın dış politikasına etki eden güdüler olarak sayılabilir.

Kendisini Avrasya'nın kalbi olarak nitelendiren İran'ın dış politika çatısını ve amaçlarını genel olarak birbirini etkileyen üç dinamik içerisinde ele alan Mohiaddin Mesbahi, İran'ın Orta Asya devletlerine yönelik dış politikasının da yine bu üç kavramın karışımı ile yönlendirildiğini ifade etmektedir. Bu faktörlerden ilki, Rusya faktörü, Rusya-İran ilişkileri veya İran'ın Orta Asya politikasının Rusya-merkezli açıları; ikincisi, İslam faktörü veya İslam'ın jeo-politik veya jeo-kültürel rolü; son olarak da, Orta Asya'nın (ve Kafkaslar) gelişmesinde İran'ın merkeziliği vizyonu.²¹

¹⁹ Bernard Lewis, *Ortadoğu'nun Çoklu Kimliği*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, Sabah Kitapları, 2000, s. 93.

²⁰ Devrim öncesinde varolan her türlü sosyal siyasal ve ekonomik bozukluktan (sömürüden), 50'lerde Musaddık'ı düşürerek, Şah'ı getiren ve sonrasında ülke siyasetinde etkili olan ABD sorumlu tutulmuştur. ABD söylemlerde "Büyük Şeytan" olarak nitelenmiştir.

²¹ Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz., Mohiaddin Mesbahi, "Orta Asya'nın Uluslararası İlişkilerinin Dinamikleri: Türkiye, İran ve Büyük Güçler", Kafkasya ve Orta Asya: Bağımsızlıktan Sonra Geçmiş ve Gelecek Konferansı'na Sunulan Bildiri, Ankara, 25-27 Mayıs 1995, ss. 107-112.

.....
 : **Orta Asya'da yüzyıllara**
 : **dayanan büyük bir**
 : **siyasal ve kültürel nüfuzu**
 : **bulunan İran, 1991**
 : **sonrası Orta Asya**
 : **politikasına manivela**
 : **kabiliyetinden yoksun ve**
 : **deneyimsiz bir aktör**
 : **görüntüsüyle çıkmıştır.**
 :

İran, kuzeydeki büyük komşunun parçalanmasıyla, bu temel güdülerin şekillendireceği politikaların hayat bulabileceği fırsatlarla karşılaşmıştır. Aynı zamanda Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle ilişkilerin ve tehditlerin belirli olduğu bir dünya, belirsizliklerin hakim olduğu bir dünya ile yer değiştirmiştir. İran üç yeni ülkeyle sınır komşusu olmuştur. Bu durum İran'ı yeni politik ve askeri stratejiler geliştirmek zorunda bırakırken, ona yeni dünyada yeni ilişkiler ve ittifaklar kurarak eski dünyadaki yalnızlığından kurtulabilme fırsatı da vermiştir. Bağımsız bir Orta Asya ve Kafkasya, İran'a dünyanın yeni stratejik yapılanmasında taraf olma imkanı ve pazarlık payı sunmaktadır. Söz konusu yeni ülkeler Müslüman halklara sahiptir. Bu bölge, İran için ABD'nin etkisiyle ve Irak'la olan uzun savaş sonucunda dışlandığı Arap-İslam dünyasını ikame edecek yeni Müslüman coğrafyadır. Bu hem İslami kimliğini paylaşabileceği, hem de yeni ekonomik ve siyasal açılımlarda bulunabileceği bir alandır.

Diğer taraftan, Orta Asya'da yüzyıllara dayanan büyük bir siyasal ve kültürel nüfuzu bulunan İran, 1991 sonrası Orta Asya politikasına manivela kabiliyetinden yoksun ve deneyimsiz bir aktör görüntüsüyle çıkmıştır.²²

Kasım 1991'de, İran İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Ali Akbar Velayeti, Gorbaçov ve Yeltsin ile Moskova'da yaptıkları iki ayrı toplantı sonucunda, 8-10 milyar dolarlık bir pazar olarak ifade ettiği²³ Orta Asya Cumhuriyetleri'ne yönelik İran dış politikasını oluşturmaya başlamıştır. Her ne kadar bu toplantıların detayları basına verilmemişse de İran, bundan sonra Moskova ile olan stratejik bağlarını koruyarak OAC ile ilişkilerini kurmaya dikkat edecekti.²⁴

İran'ın bölgeye olan ilgisi ya da diğer bir ifade ile İran'ın Orta Asya'daki menfaatleri, "Güvenlik Menfaatleri, Siyasi Menfaatler ve

²² Öyle ki, Orta Asya'nın idari dilinin Türkçe olduğu dönemlerde bile, SSCB dönemine kadar, kültürel dili Farsça olmuştur. Eğitimli Orta Asyalıların çoğu Türkçe ve Farsça bilmekteydi. Dolayısıyla İran, Orta Asya'da "doğal" egemen kültür olduğuna inana gelmiştir. Burada siyasal, ekonomik ve kültürel nüfuz sağlamaya ilişkin derin bir ilgi beslemiş ve bugünkü ilişkilerinin temelini de yine buna göre şekillendirmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz., Ian O. Lesser, Graham E. Fuller, *Balkanlar'dan Batı Çin'e Türkiye'nin Yeni Jeopolitik Konumu*, çev., Yaşar Bülbül, İstanbul, Alfa Yayınları, 2000, s. 95.

²³ Hasan Oktay, "Batı'ya yanan İran", *Strateji*, 1995/1, s. 130.

²⁴ Mehmet Seyfettin Erol, *Hayalden Gerçeğe Türk Birleşik Devletleri*, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 222.

Ekonomik Faaliyetler" olarak üç genel başlık altında sınıflandırılmakta olup, aynı zamanda İran bu menfaatleri çerçevesinde OAC ile ilişkilerini kurmak ve geliştirmek istemiştir.²⁵ İran'ın bölgedeki stratejik çıkarları genel olarak dokuz maddede kısaca şu şekilde ele alınmaktadır:²⁶

- ◆ Bölge ülkeleriyle ilişkiler kurarak, ABD'nin çevreleme politikasından ve uluslararası siyasal yalnızlığından kurtulmak.
- ◆ Komşularının istikrarı açısından da önem arz eden kendi sınırlarının güvenliğini sağlamak. İran devrimini, ABD ve İsrail karşıtlığı politikaları Batıya ve Güneye yönelik kullanmak.
- ◆ Özellikle Türkmenistan, Kazakistan ve Ermenistan'la ticari ve ekonomik ilişkilere dayanan, olumlu siyasal ilişkiler geliştirmek.
- ◆ Rusya ve Türkiye ile olan ilişkileri seviyeli bir şekilde geliştirerek devam ettirmek.
- ◆ Şia karşıtı, Sünni Taliban hareketinin etkisini Afganistan içinde ve sınırlarında başta Şii Hazara grubu olmak üzere, diğer grupların da desteğini alarak bastırmak.
- ◆ Pakistan'ın, Suudi Arabistan'ın ve Özbekistan'ın varlıklarını ve etkilerini dengeleyici politikalar izlemek.
- ◆ Enerji boru hatlarının açılması suretiyle enerji sevkiyatını sağlamak ve enerji temelli sanayi sektörlerini geliştirmek.
- ◆ İran'ın ekonomik etkisini ve gelişimini engelleyici ABD politikalarını by-pass etmek.
- ◆ İran'ın uluslararası işbirliğini arttırmak için AB, Çin ve Japonya'yla olan ilişkileri güçlendirmek.

Ayrıca İran, Arap asıllı olmayan OAC ile ilişkilerini geliştirerek bölgede (Orta Doğu'da) Arap sayısal çoğunluğuna karşı bir dengesiz avantaj kazanmak da istemektedir.²⁷

Soğuk Savaş sonrasında, İran'ın dış politikasında ağırlığı öncelikle kendi bölgesine vermeye yöneldiği gözlenmektedir. Bu çerçevede Orta Asya Cumhuriyetleri ile yapılan enerji işbirliği, coğrafyasından da kay-

²⁵ Daha detaylı bilgi için bkz., Edmund Herzig, *Iran and Former Soviet South*, Londra, Royal Institute of International Affairs Publications, 1995, ss. 1-3.

²⁶ C. Fairbanks, S. Frederick Starr, C. R. Nelson, K. Weisbrode, *Strategic Assessment of Central Eurasia*, Washington DC, Central Asia-Caucasus (SAIS) Publications, Ocak 2001, ss. 73-74.

²⁷ Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz., Abbas Maleki, "Cooperation: A New Component of the Iranian Foreign Policy", *The Iranian Journal of International Affairs*, C. 5, (1), İlkbahar 1993, ss. 16-20.

naklanan önemli avantajlarla giderek artan bir önem kazanmıştır²⁸ ve İran, boru hatları güzergahı (Hazar'dan Basra Körfezi'ne ve Hazar'dan Hint Okyanusu'na uzanan en kısa yolların geçtiği noktada bulunmaktadır) açısından bölgesel rekabette en avantajlı konuma sahip baş aktördür.²⁹

Oldukça gelişmiş bir petrol sektörüne sahip olan İran, Orta Asya bölgesine yönelik ekonomik ve enerji politikalarını belirgin bir formülüne sokmaya çalışmaktadır. Dikkati çeken bir nokta, enerji kaynaklarına sahip olan OAC'yle İran arasında çıkar ilişkilerinin ağır basmasından kaynaklanan daha ılıman ve güçlü bir ilişkinin bulunmasıdır. Diğer bir ifadeyle İran'ın, Özbekistan ve Kırgızistan ile olan ilişkileriyle Türkmenistan ve Kazakistan'la olan ilişkileri daha başka kulvarlarda seyretmektedir.

Bu bağlamda, Orta Asya'da etkili olmak için başka bir koza sahip olmayan İran, Orta Asya devletleriyle dünya pazarlarını birleştirmede etkin bir rol oynamak istemektedir. Bu istek global bir gelecek değeri taşımaktadır. İran, Orta Asya devletlerinin EİO örgütüne kabul edildikleri Şubat 1992'deki toplantıda Rafsancani'nin şu ifadeleri ile niyetini açıkça ortaya koymuştur: "İran EİO ülkelerini birbirine bağlamaktadır ve işbirliği mutlaka İran üzerinden olmalıdır."³⁰ Kuzey-güney, doğu-batı, Avrupa-Orta Asya bağlantıları, petrol ve doğalgaz boru hatları, demiryolları, haberleşme ağları ve uluslararası havayolları mutlaka İran'dan geçmelidir.³¹ Görüldüğü üzere İran, coğrafi konumu itibarıyla Asya ile Avrupa arasında bir ticari bağlantı noktası olma arzusundadır.³² Orta Asya ile sahip olduğu coğrafi yakınlık, şansını arttırmaktadır. Bu, kaçınılmaz olarak ilişkilerde jeo-stratejik bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır. Bu faktörlerin de bir zorlaması gereği olsa gerek, Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurad Niyazov İran'la işbirliği aramak için

²⁸ Daha detaylı bilgi için bkz., S.W. Garnett, A. Rahr, K. Watanable, *The New Central Asia: In Search of Stability*, New York, Trilateral Commission Publications, 2000, ss. 12-19.

²⁹ C. Fairbanks, S. Frederick Starr, C. R. Nelson, K. Weisbrode, *Strategic Assessment of Central Eurasia*, s. 75.

³⁰ Oldukça gelişmiş bir petrol sektörüne sahip olan İran, bölgedeki petrol üreten ya da üretecek olan ülkelerle işbirliğini, etkin olduğu Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) bünyesinde de gerçekleştirme amacındadır. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz., Edmund Herzig, *Iran and Former Soviet South*, London, Royal Institute of International Affairs Publications, 1995; Mehrdad M. Mohsenin, "The Regional Role of Iran in the Development of Central Asia", *Amu Derya*, C. 11, (1), İlkbahar-Yaz 1997.

³¹ Mehmet Dikkaya, "Orta Asya'da Yeni Büyük Oyun: Türkiye, Rusya ve İran", *Avrasya Dosyası*, C. 5, (3), Sonbahar 1999, s. 206.

³² İran ile Türkiye arasında coğrafyanın dikte ettirdiği bir bağımlılık vardır. İran, Türkiye'nin Orta Asya geçiş yolu üzerinde, Türkiye de onun Avrupa'ya geçiş yolu üzerindedir. Diğer taraftan İran'ın Türkiye ile Orta Asya arasındaki ana geçiş yolu durumunu Türkiye aleyhinde kullanma çabaları da dikkat çekicidir. İran, demiryolu bağlantılarının ve doğalgaz kaynaklarının doğu-batı yerine, kuzey-güney ekseninde Basra Körfezi'ne çıkarılması yönünde çaba sarf etmektedir.

Tahran'a resmi ziyarette bulunan ilk OAC lideri olmuştur.³³ İran'ın Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ne yönelik bakış açısı Türkiye ile bir çok noktada olduğu gibi bu noktada da benzerlikler göstermektedir.

İran, Batı Avrupa ile Asya-Pasifik ülkeleri arasında artan ticaret sebebiyle Çin-Basra Körfezi ve Akdeniz arasında köprü olmak amacıyla 1995 baharında yeni Bafk-Bender Abbas demiryolunu faaliyete geçirmiştir ki böylece bu hatla 900 km'lik bir mesafe kısalması sağlanmıştır. 1996 yazında da, Sarahs ve Tecen'den geçen Meşhed (İran) ve Aşkabat (Türkmenistan) arasındaki demiryolu inşaatını tamamlamıştır. Daha önce 1990'da Kazakistan'ın demiryolu güzergahları, Drujba-Alankşov uluslararası hattı yardımıyla Çin demiryollarıyla birleştirilmiştir. İnşaatı devam eden Kerman-Zahedan demiryolu ise Orta Asya'yı Pakistan'a, Hindistan'a ve Güney Doğu Asya'ya Meşhed, Tahran, Kerman ve Zahedan üzerinden bağlayacaktır.³⁴ Sonuçta Çin, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, İran ve Türkiye arasındaki demiryolu bağlantıları Avrupa ile Asya ülkeleri arasındaki yük taşımacılığı yolunu üçte bir oranında kısaltmıştır. Ayrıca İran, Orta Asya bölgesine otoyolları ile de açılmak istemektedir. Bu çerçevede Türkmenistan'da Aşkabat-Merv ve Aşkabat-Bedrijan yollarının yapılmasını üstlenmiştir. Ayrıca, İran ve Kazakistan İran Körfezi'ne ikinci bir açılımı sağlayacak olan trans-Asya otobanının inşaatı konusunda anlaşma sağlamışlardır. İran'ın başka bir etkinlik alanı Almanya ile Çin arasındaki Avrasya Telekomünikasyon hattını tesis etme çabalarıdır. İran devlet haberleşme şirketi, bu hattın Türkmenistan bölümünü inşa etmek konusunda ortaklık elde etmiştir. Ama belirtilen petrol boru hattı, demiryolu hattı ve telekomünikasyon projeleri gerçekleşse bile, İran'ın Orta Asya ekonomisine etkisi ve katkısı fazla olmayacaktır. Çünkü İran, Orta Asya devletlerine ne yeni teknoloji ne de finansman transfer etme gücüne sahip değildir. Bu ülke, küçük ölçekli Orta Asya pazarlarında rekabet edememektedir.³⁵ Bu açıdan İran, ancak Kıta Avrupa'sı ile Orta ve Doğu Asya arasında köprü rolü oynayabilir. Bu iki büyük dünya kesiminin artan ticareti, orta Asya devletlerini koridor olarak kullanmak ihtiyacını hissettirmektedir.

³³ Diğer taraftan İran ve Türkmenistan'ın doğalgaz konusunda ileride bir rekabetle karşı karşıya kalması da söz konusudur, özellikle de Pakistan'a ve Pakistan üzerinden diğer bölge ülkelere bkz., Olivier Roy, "The Iranian Foreign Policy Toward Central Asia"; http://www.soros.org/cen_eurasia/royoniran.html

³⁴ Mohsenin, "The Regional Role of Iran...", ss. 76-77.

³⁵ Piyasa ekonomisine dayanmayan bir model olan İran'da Şahtan sonraki dönemde üreticilerin ve rekabetin gelişmesi devlet ve özel sektörde önlenmiştir. Devletçi gelişme modeline dayanan devletlerin hepsinde olan durum İran'da da mevcuttur. Diğer taraftan, yakın bir gelecekte, batılı ülkelerde gelişen İranlı ekonomik elitlerin İran özel sermayesini düzelterek dünya ekonomisine açılma durumları da göz önünde tutulması gereken güçlü bir ihtimaldir.

Avrupa-Kafkasya ve Asya hattının eski SSCB topraklarından geçen bölümü Almatı, Aşkabat, Türkmenbaşı, Bakü ve Poti'dir. İran'ın dünya ticaretini ilgilendiren global planlara katılması, ABD'nin karşı çıkmasına rağmen gerçekleşecektir. Petrol ve gaz boru hatlarında olduğu gibi sonunda siyasal ideoloji değil, ekonomi ağırlık kazanacaktır.³⁶

Türkmenistan ve Kazakistan, Rusya'dan geçmeyen boru hatları inşa etmeye çalışmaktadırlar. Olası güzergâhlar, İran ve Kafkasya Cumhuriyetleri üzerinden Basra Körfezi'ne ya da Türkiye üzerinden Akdeniz'e kadar olanlardır. Özellikle birinci olasılık ABD'de tepkiyle karşılanmaktadır.³⁷ Çünkü bu güzergâh ABD'nin İran boykotunu etkisiz hale getirebilir. Türkmenistan ise boru hattını İran sermayesi yardımıyla (Türkmenistan'ın hissesinin yüzde 90'ını finanse ediyor) inşa etmeye karardır. Nitekim, Türkmenistan ile İran arasında 1992'den bu yana sürmekte olan görüşmelerin bir numaralı gündem maddesi Türkmen doğalgazının dünya piyasalarına sevki olmuştur. Doğalgaz Türkmenistan'ın can damarıdır, İran ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya kadar uzanacak bir boru hattı bu ülkenin, Rusya'nın denetimindeki ihraç kapılarına ve döviz sıkıntısı yaşayan BDT tüketicilerine olan bağımlılığına son verecektir.³⁸ Nitekim İran, gelecek 25 yıl süresince Türkmenistan'dan sekiz milyar metreküp doğalgaz satın alacağını açıklamıştır.³⁹ Ayrıca Türkmenistan ham petrolü de İran'ın doğusundaki rafinerilere takas yoluyla ihraç edilmektedir.⁴⁰

Fransız ve Arap sermayesi yardımı ve Rusya'daki dev firma "Gazprom" un katılımıyla gerçekleştirilmesi planlanan diğer bir proje ise, Türkmenistan, Afganistan ve Pakistan arası 1.300 km uzunluğundaki bir doğalgaz boru hattının inşasıdır. Bu hatla Türkmenistan doğalgazı için doğuya doğru bir kapı açılacaktır.⁴¹

³⁶ Dikkaya, "Orta Asya'da Yeni Büyük Oyun:...", s. 207.

³⁷ Boru hatları konusunda İran için en büyük problem, 1995 Nisanında ABD Devlet Başkanı Bill Clinton'un imzalanan ve kısaca ILSA (İran-Libya Müeyyideleri) olarak adlandırılan Amerikan baskısı, engellemesidir. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz., Olivier Roy, "The Iranian Foreign Policy Toward Central Asia"; http://www.soros.org/cen_eurasia/royoniran.html

³⁸ Lowell Bezanis "Türkmenistan: İran ve Rusya ile Kolkola", çev.: Murat Aygen, *Yeni Forum*, C. 16, (317), Ekim 1995, s. 16.

³⁹ *Turkish Daily News*, 5-7 Temmuz 1995.

⁴⁰ Maqsudul Hasan Nuri, "Hazar Denizi Bölgesi: Sorunlar ve Belirtiler", *Avrasya Etüdüleri*, (19), İlkbahar-Yaz 2001, s. 8.

⁴¹ Werner Gumpel, "Orta Asya Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişme ve Entegrasyon", *Avrasya Etüdüleri*, İlkbahar 1998, (13), s. 25.

II. İLİŞKİLERİ ETKİLEYEN DİĞER FAKTÖRLER

A. COĞRAFYA FAKTÖRÜ

Orta Asya jeopolitiğinin en belirgin ögesi olan denize çıkışı olmamasının tüm dezavantajlarından diğer orta Asya ülkeleri gibi Türkmenistan'da nasibini almaktadır. Bunun en basit ifadesi, dünyaya açılabilen için etrafını çevirmiş olan sınırdaş ülkelerin ya toprağını ya da hava sahasını kullanma zorunluluğudur. Bu, aynı zamanda sınırdaş ülkeler dışında kalanların bölgeye ulaşmak istemesi durumunda da söz konusudur.

.....
**İran, bölgeyi hem
 Türkiye'ye hem de Basra
 Körfezi üzerinden
 dünyaya açabilen ve
 Rusya dışında doğrudan
 ulaşım sağlayabilen
 bir ülkedir.**

Karalara hapsolünmüşlük durumu, "erişim"i bölgenin denetimi açısından çok önemli bir stratejik faktör olarak ortaya çıkarmaktadır. Bölgeye erişimin bölgeyle sınırı olan ülkeler üzerinden olacağı açıktır. Bu, söz konusu ülkelere, erişimi denetleme gibi stratejik bir avantaj sağlamaktadır. Jeopolitik bakış, bölgeye erişimi kontrol eden gücün bölge üzerinde söz sahibi olacağını söylemesine rağmen,⁴² bu avantajın ülkelerin kapasiteleri oranında hayat bulacağı söylenmelidir.

Sovyetler Birliği döneminde bölgeye erişimi tek başına elinde tutmuş olan Rusya, bugün de bu alanda önemli rol sahibidir. Kafkas ülkeleri ise Orta Asya ile aynı zayıflıkları paylaştıklarından dışarıya muhtaçtır ve bu yüzden erişimde söz sahibi olabilecek durumda değillerdir.⁴³ Kafkasya'yı, sadece bölgeye erişimde çok önemli bir geçiş olarak almak mümkündür.

İran, bölgeyi hem Türkiye'ye hem de Basra Körfezi üzerinden dünyaya açabilen ve Rusya dışında doğrudan ulaşım sağlayabilen bir ülkedir. Bölgeyi Pakistan üzerinden Hint Okyanusuna çıkaracak olan yolların geçtiği Afganistan ise, mevcut iç karışıklıklar yüzünden Orta Asya'nın istikrarını da tehdit eden kapalı bir yoldur. Çin'in sınırdaşlığı ise belki de sadece kendisine imkan sunabilecek uzak bir olanaktır.

Bölge üzerinde söz sahibi olabilecek bir aktör olan İran'ın, bölgeye erişim konusunda sahip olduğu avantajın farkında olduğu ve bunu kullanmak istediği görülmektedir. İran devlet başkanı Haşimi Rafsancani 1992 EİÖ Tahran zirvesinde haritayı göstererek, bölgenin tüm ulaşım

⁴² Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası...*, s.127.

⁴³ Sadece Gürcistan Karadeniz'e açılan uzun bir kıyıya sahiptir.

ve erişiminin İran üzerinden sağlanabileceğini söylemiştir.⁴⁴ Türkmenistan'ı Meşhed'e bağlayan demiryolunun yapılması, 200 km.lik doğal gaz hattının döşenmesi, Basra körfezine ulaşacak bir boru hattının planlanması, karayolu bağlantıları gibi faaliyetler bu amacı gerçekleştirmeye yönelik somut çalışmalardır.

Sonuç olarak coğrafi konum iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesini destekleyen önemli bir faktör olarak nitelendirilebilir.

B. ABD FAKTÖRÜ

İran-Türkmenistan ilişkilerini sınırlayan bir unsur olarak ABD politikasından bahsedilebilir. ABD politikası aşağıda değinileceği üzere İran'ı doğrudan sınırlayarak etkilerken, yirmi yıldır sürdürülen bu tecrit politikasının İran ekonomisi ve teknolojisini geri kalmışlığındaki payının da dolaylı olarak etkisi söz konusudur. Bunların yanında ABD politikası Türkmenistan'ın da alternatiflerini sınırlandırmaktadır.

ABD'nin İran'ı bu bölgenin dışında tutma çabaları, Devrim sonrasında günümüze kadar uyguladığı tecrit etme politikasının parçasıdır. ABD Soğuk Savaş sonrasında yeni tehdit olarak algıladığı İslami köktendinciliğin önemli çıkış noktalarından biri olarak da İran'ı suçlamaktadır. ABD açısından İran'ın bölgesel etkinlik çabaları bir tehdit oluştururken, İran'ın eski düşman Rusya ve yeni potansiyel düşman Çin ile ittifakı ABD'yi bölge dışında bırakabilecek ve onun küresel politikalarını tehdit edebilecek potansiyel riskler taşır.

ABD, bir yandan Batı ittifakı (NATO) içindeki müttefiki Türkiye'yi bölgede desteklerken, diğer taraftan da İran'ı bölge dışında tutmaya çalışmaktadır. Aynı bir faktör olarak ele alacağımızdan Türkiye üzerinden yürütülen politikayı bir tarafa bırakırsak, ABD bizzat resmi ağızlarından İran'ı Orta Asya için tehdit olarak göstermekte ve İran'ın uluslararası finans çevrelerinden ve modern teknolojiden yararlanmasını engellemektedir. Bu konudaki önemli ve somut bir politik araç 1996 yılında ABD Senatosu'nda kabul edilen ve İran'a yirmi milyon doların üzerinde yatırım yapacak şirketlere ABD ambargosu uygulamayı öngören D'Amato Yasası'dır. Bu, İran'da boru hatları, teknoloji, sanayi gibi önemli yatırım alanlarını uluslararası sermaye için cazip olmaktan çıkarmakta ve İran'ı ekonomik ve teknolojik olarak sınırlandırmaktadır.

⁴⁴ Bülent Aras, "İran'ın Değişen Güvenlik Dengesi Çerçevesinde Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetleri ile İlişkileri," *Avrasya Dosyası*, Sonbahar 1996, C.3, (3), s.169'dan Anoushiravan Ehteshami, Emma C. Murphy, "The Non-Arab Middle East States and The Caucassian/Central Asian Republics...", *International Relations*, C. 12, (1), Nisan 1994, s.82.

Dünya ekonomisi ve teknolojisindeki büyük payı ve düzenleyici rolü, özellikle ekonomik yardıma ihtiyacı olan ülkeleri ABD'nin baskılarına açık tutmaktadır. Bu durumda ABD'nin, İran'dan geçecek boru hatlarına rezerv koyması, etkisini doğrudan göstermektedir. Türkmenistan'ın büyük avantaj sağlayabileceği, gazını en kısa yoldan Türkiye ve Basra körfezine ulaştıran İran güzergahı, ABD'nin tavrı sebebiyle kullanılamamaktadır. Bu tavır yüzünden İran güzergahını kullanması düşünülen ve Türkiye'ye doğalgaz ulaştıracak boru hattı güzergahı Hazar Denizi'ne kaydırılmıştır. Bu örnek doğal gazın biran önce Rusya'dan bağımsız olarak satılabilmesinin ülke ekonomisi ve egemenliği açısından zorunlu görüldüğü halde bile Türkmenistan'ın alternatiflerinin ABD tarafından sınırlandırılabilirliğini göstermektedir.

C. TÜRKİYE FAKTÖRÜ

Bölge üzerinde İran ve Türkiye'nin pozisyonları neredeyse birinin kazancının diğerinin mutlak kaybı olduğu, sıfır toplamlı bir oyun görünümündedir. Bu Türkiye'nin her başarılı politikasının İran'ı potansiyel olarak sınırlayacağı anlamına gelir. Bunun tersi de geçerlidir.

.....
**Bölge üzerinde İran ve
 Türkiye'nin pozisyonları
 neredeyse birinin
 kazancının diğerinin
 mutlak kaybı olduğu,
 sıfır toplamlı bir oyun
 görünümündedir.**

Anadolu ve İran coğrafyaları 14. yüzyılda Safeviler'in İran'da siyasal güç olarak ortaya çıkmasından beri rakip güç alanları olagelmıştır. Bugün de birbirlerini safdışı bırakamayacak ölçüde denk güçler olan İran ve Türkiye, Kafkasya ve Orta Asya da etkinlik mücadelesi vermektedir. İran, İslami kimliği ve coğrafi avantajıyla, Türkiye ise laik ve demokratik yapısı ve Batı desteği avantajı ile bölgede etkin olmaya çalışmaktadır.

Türkiye, ABD tarafından bölgede İran'ın muhtemel etkisine karşı siyasal olarak desteklenmektedir. Komünist bloğun çöküşüyle "başarısı" ispatlanmış ve artık küresel tercih sebebi olan, Batı ekonomik ve siyasal sistemiyle büyük oranda bütünleşmiş bir ülke olarak Türkiye, yeni bağımsız olmuş olan ülkelere model olarak sunulmuştur. Türkiye görece gelişmişliği ve modernliği, etnik dilsel ve mezhepsel yakınlığı sayesinde, bölge ülkeleri için; ekonomik desteğin gelebileceği Batı ile kavgalı ve Sovyet dönemi boyunca yerleşmiş olan laik devlet yapısına ters gelen teokratik yapısıyla İran'a karşı daha tercih edilebilir bir ülke olarak öne çıkmıştır.

Türkiye'nin, Türkmenistan ve bölgenin diğer ülkeleri için örnek ve dünya ile bütünleşmede tercih edilen yol olması, İran'ın sahip olduğu avantajları kullanabilmesini sınırlandıracağı açıktır.

D. RUSYA FAKTÖRÜ

Rusya sahip olduğu varlık ve olanaklarla halen bölgede etkinlik açısından en önemli ülkedir. Rusların önce Çarlık ve ardından 70 yıllık Sovyet dönemi boyunca bölgeye hakim olduğu hatırlanırsa söz konusu varlık ve olanakları sıralamanın dahi zor olabileceği fark edilir.

Bölgede varolan azımsanmayacak miktardaki Rus azınlık; bu ülkelerin üst düzey bürokrasi, askeri ve güvenlik yapıları, ekonominin birçok alanında kilit noktalardaki Rus uzmanlar; yönetim kademesinde etkin Rus kültürü; Sovyet merkezi yapılanmasının her türlü üretim yapısını Rusya'ya bağlamış olması, bu ülkelerin halen kızıldunun güvenlik şemsiyesi dışında askeri güce sahip olamaması gibi, sayılabilecek çok sayıda unsur Rusya'nın bölgede varlığını devam ettirmesini kolaylaştırmaktadır.

Sahip olduğu bu imkanlardan yararlanmak isteyen Rusya Federasyonu 1993'te açıkladığı Yakın Çevre Politikası ve Yeni Askeri Doktrini ile Kafkasya ve Orta Asya'yı doğal nüfuz alanı olarak gördüğünü bildirmiştir. Bölgede yaşayan Rus azınlıkları koruyacağını ve

bölge güvenliği ve istikrarını sağlama konusunda kendini sorumlu saydığını yine bu politikalarının gereği olarak açıklamıştır.

İran'ın ABD egemen bölgesel/uluslararası sistemden yararlanma çabalarıyla birlikte Orta Asya ile Kafkasya'da izlediği Rusya merkezli politika, altı çizilmesi gereken diğer önemli bir anahtar faktördür. Her şeyden önce Rusya ile ilişki, İran'ın bölgesel dış politikasında etkinliğini devam ettirmektedir. Rusya merkezli politika, İran'ın çıkar ve amaçları bakımından üç temel anlama işaret etmektedir: Rusya-İran ilişkilerinin karşılıklı önemi, İran-Orta Asya ilişkilerindeki Rusya varlığı ve İran'ın içinden yeni devletlerin ortaya çıkması, yani bölünmesi olasılığı ve buna karşılık bölgesel bütünlüğün korunması politikası.⁴⁵ Bu arada, Rusya da ABD'nin Irak ve

⁴⁵ Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz., Mohiaddin Mesbahi, "Orta Asya'nın Uluslararası İlişkilerinin Dinamikleri: Türkiye, İran ve Büyük Güçler", Kafkasya ve Orta Asya: Bağımsızlıktan Sonra Geçmiş ve Gelecek Konferansı'na Sunulan Bildiri, Ankara, 25-27 Mayıs 1995, ss. 108-109.

İran'a yönelttiği "çifte kuşatma"dan yararlanarak her iki ülkeyle daha güçlü bağlar kurmaya çalışmaktadır. SSCB'nin 1991'de dağılmasıyla birlikte, kuzeyden gelecek tehdit korkusu büyük ölçüde azalan İran'ın, Rusya'nın 1993'ten itibaren "yakın çevre" diye niteleyip özel çıkarları olduğunu öne sürdüğü karın boşluğu ve arka bahçesi niteliğindeki Kafkaslar ve Orta Asya konularında Moskova'nın öncelikli konumunu kabul etmesi, iki ülke arasındaki yakınlaşmada önemli rol oynamıştır. Bunun en somut ispatı, Tacik iç savaşında (1992-1997), İran'ın, Rus yanlısı rejime karşı başkaldıran İslami muhalefeti desteklemeyip, Rusya öncülüğündeki bir barış planının gerçekleşmesinde bu ülkeye yardımcı olması olmuştur.⁴⁶ Dolayısıyla Moskova, İslami fundamentalizm ihraç etmekten ziyade, bölgeye ekonomik çıkarlar açısından yaklaştığına inandığı İran'la olan ilişkilerine, Rusya ekonomisine olan katkılarından ve Basra Körfezi'ne ulaşabilmesi gibi stratejik sebeplerden dolayı oldukça önem vermektedir. ABD'nin İran'ı tecrit politikalarına karşı uluslararası alanda ve bölgesel ilişkilerde Rusya'nın verdiği destek, Rusya'nın önemli ölçüde İran'a silah satması, nükleer enerji reaktörleri inşa etmesi ve nükleer teknoloji ihraç etmesi de İran açısından Rusya'yla olan stratejik ikili ilişkilerdeki en önemli faktörlerin başında gelmektedir.⁴⁷ Moskova, Tahran'la on yıllık bir barış ve dostluk antlaşması yaparken –Hazar Denizi petrolünün kullanımı ve Hazar bölgesinin hukuksal statüsüyle ilgili anlaşmazlıklarda iki ülke ortak çıkarlara ve görüşlere sahiptir.⁴⁸ Güney İran'daki Buşehr'de nükleer reaktör inşası için de Ocak 1996'da bir sözleşme imzalamıştır.⁴⁹ Şu an, 800 milyon dolar değerinde ve 1000 megawatlık bir kapasiteye sahip olan bu reaktörün %90'ının inşası bitmiş durumdadır. Dikkati çeken önemli bir nokta da Ruslar tarafından inşası devam eden bu reaktörün Alman Siemens firması tarafından dizaynının yapılmasıdır.⁵⁰ Rusya ve İran barışçıl amaçlı atom enerjisi konusundaki işbirliklerini sürdüreceklerini açıkça söylemeye devam etmektedirler.⁵¹

⁴⁶ Elnur Soltan, "Hatemi'nin Rusya Ziyareti: Soyut Anlaşmanın Somut Sonuçları", *Stratejik Analiz*, C. 1, (12), Nisan 2001, s. 6.

⁴⁷ İran ve Rusya arasındaki stratejik işbirliği hakkında daha detaylı bilgi için bkz., Adam Tarock, "Iran and Russia in Strategic Alliance", *Third World Quarterly*, C. 18, (2), Haziran 1997.

⁴⁸ S.W. Garnett, A. Rahr, K. Watanable, *The New Central Asia: In Search of Stability*, New York, Trilateral Commission Publications, 2000, s. 11.

⁴⁹ Gilbert Achar, "Stratejik Üçlü: ABD, Çin, Rusya", Tank Ali (der.), *Evrenin Efendileri? NATO'nun Balkan Seferi*, Çev.: Yavuz Alagon, İstanbul, Om Yayınevi, 2001, s. 173.

⁵⁰ "Iranian President Calls for Soonest Construction of Nuclear Plant at Bushehr"; <http://www.times.kg/?D=print&aid=1014514>

⁵¹ "Russia, Iran to Continue Cooperation in Peaceful Uses of Atomic Energy"; <http://www.times.kg/?D=print&aid=1014554>

Yukarıda da açıkça görüldüğü üzere bugün, Rusya ve İran gerek bölgesel ve gerekse de fonksiyonel bazda örtüşen bir çok ortak çıkar⁵² üzerinde ilişkilerini geliştirme sürecinde önemli mesafeler kat etmişlerdir.⁵³ Nitekim, Hatemi'nin dört gün süren son Moskova ziyareti de ikili ilişkiler açısından oldukça verimli geçmiştir. 12-16 Mart 2001 tarihleri arasında, işbirliği ilkeleri ve Hazar Denizi'nin statüsüyle⁵⁴ ilgili önemli etkileri olacak anlaşmalara imza atılmıştır. Bunların içerisinde gelecek dönemdeki ilişkilere çerçeve oluşturacak "Rusya Federasyonu ve İran İslam Cumhuriyeti arasında karşılıklı ilişkilerin Temelleri ve İşbirliği İlkeleri Anlaşması", taraflar arasında imzalanan en önemli anlaşma olmuştur. Bu anlaşmada, iki ülke karşılıklı ilişkilerde güç kullanımından kaçınma ve kendi arazilerini birbirlerine karşı saldırgan amaçlarla kullandırmama, terörist grupların kendi ülkelerinden birbirlerine karşı faaliyetlerde bulunmalarına izin vermeme gibi taahhütlerde bulunmuşlardır.⁵⁵ Bölgesel güvenlik ve benzeri konularda da işbirliğini öngören bu çerçeve anlaşma, iki ülkenin ilişkileri açısından önemli bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Bu son gelişmelere bağlı olarak yapılan değerlendirmeler daha çok Moskova'nın özellikle enerji politikasında ve Hazar bölgesindeki etkinliğinin ve nüfuzunun korunmasında Tahran'a daha çok ihtiyaç duyar hale geldiği şeklindedir.⁵⁶ Hatta, Rusya'nın İran'ı küstürmekten ve böylece ABD ile yakınlaşmasına sebep olmaktan korktuğuna dair değerlendirmeler de söz konusudur.⁵⁷

**Rusya,
İran-Türkmenistan
İlişkileri üzerinde
belirleyiciliğe sahiptir.**

Sayılan avantajlarıyla Rusya, İran-Türkmenistan ilişkileri üzerinde belirleyiciliğe sahiptir. Rusya için İran, bir taraftan genel olarak Batının ve Türkiye'nin bölgede etkin olmasına karşı ve somut olarak Hazar'ın

⁵² Bu konuda İran İslam Cumhuriyeti Devlet Başkanı Muhammed Hatemi'nin değerlendirmeleri için bkz., "President: Tehran-Moscow Relations are Based on Mutual Relations", *Islamic Republics News Agency* (IRNA News); <http://www.irna.com/en/tnews/010319114552.etn06.shtml>

⁵³ Genel bir değerlendirmeye tabi tutarsak, ortak çıkar noktalarına bağlı bu gelişmeler Orta Doğu, Kafkaslar, Hazar Havzası, Orta Asya ve Afganistan'ı içine alan bu coğrafyada, terör, ayrılıkçılık, irredantizm, uyuşturucu ve yasadışı silah ticareti konularında her iki ülkenin ortak hareket etmesi olarak anlaşılmalıdır, bkz., Elnur Soltan, "Hatemi'nin Rusya Ziyareti: Soyut Anlaşmanın Somut Sonuçları", s. 6.

⁵⁴ Rusya ve İran arasında Hazar Denizi ile ilgili deklarasyona Kazakistan sert bir tepki vermiştir. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz., "Astana Criticizes Russian-Iranian Declaration on Caspian"; <http://www.times.kg/?D=article&aid=1014434>

⁵⁵ Elnur Soltan, "Hatemi'nin Rusya Ziyareti: Soyut Anlaşmanın Somut Sonuçları", ss. 5-6.

⁵⁶ "Russia Needs Cooperation with Iran", *The Times of Central Asia*, 15 Ocak 2001.

⁵⁷ Elnur Soltan, "Hatemi'nin Rusya Ziyareti: Soyut Anlaşmanın Somut Sonuçları", s. 9.

statüsü konusunda işbirliği yaptığı, diğer taraftan tehdit olarak algıladığı ve sıkça şikayet ettiği İslami köktendincilik ve terörün kaynaklanabileceği bir ülkedir. Rusya; Batının, Türkiye ile bölgeye girmesini engelleme açısından İran ile stratejik yakınlık içinde olsa da, esasen bölgeyi kendi arka bahçesi olarak görmektedir ve ne Batının ne de İran'ın bölgede etkin olmasını istemektedir.

Söz konusu tehdit boyutu Rusya'nın İran'ı Orta Asya ve Türkmenistan'la ilişkilerinde sınırlamaya çalışmamasını gerektirir. Ancak, şimdilik Batı ve Türkiye'ye karşı stratejik yakınlığın ilişkilerde belirleyici olduğunu ve Rusya'nın, İran'ın bölgeyle olan ilişkilerini sınırlandırmaya çalışmadığını söyleyebiliriz.

III. İLİŞKİLERİN GENEL BİR DEĞERLENDİRİLMESİ

A. SİYASİ İLİŞKİLER

İki ülke ilişkilerinin siyasi boyutunda iyi komşuluk ilişkileri, ortak çıkarlara yönelik bölgesel politikalar, bölgesel teşkilatlara üyelik gibi konular vardır. İyi komşuluk ilişkileri, iki ülkenin birbirlerinden tehdit algılamaması, yönetimler ve halklar arası ilişkilerin geliştirilmesi yönünde çalışmaların varolması anlamındadır. Yüzeysel bakıldığında iki ülke arasında dostluk ilişkileri kurulmasının önünde engel yoktur ve hatta 70 yıllık komünist rejimle İslam dünyasından tecrit edilen Müslüman kardeşlere tekrar kavuşulmaktadır. Gerçekten de bu olumlu bakış ilk anda etkindir ve İran, Türkmenistan'ı ilk tanıyan ülkelerden olmuş ve her iki ülkeden de devlet başkanı düzeyinde karşılıklı ziyaretler yapılmıştır. Ayrıca, ilk andan itibaren kültürel alanlarda işbirliğini de kapsayan anlaşma ve protokoller imzalanmıştır.⁵⁸

Her iki ülkenin Müslüman kimliği iyi komşuluk ilişkilerini destekleyecek bir zemin yaratmaktadır. Diğer dinler gibi İslamın da baskı altında tutulduğu Sovyetler döneminin ardından, dinin yerine koyulan ideolojik yapıların ortadan kalkmasıyla Türkmenistan'da da halk içinde kendini tanımlama ihtiyacının sonucu olarak İslama yönelen bir uyanış yaşanmıştır.⁵⁹ Diğer İslam ülkelerinden dini konularda yardım istenmiş ve bu tür yardımlar daha çok Suudi Arabistan ve Türkiye gibi Sünni Müslüman ülkeler tarafından karşılanmıştır.⁶⁰ İran'ın mezhepsel farklılığı dini konularda Türkmen halkına yapılacak yardımın ilişkiler üzerindeki muhtemel getirilerinden İran'ı mahrum bırakmaktadır. Ayrı-

⁵⁸ Erol, *Hayalden Gerçeğe Türk Birleşik Devletleri*, s.222.

⁵⁹ Raşid, *Orta Asya'nın Dirilişi*, s. 285

⁶⁰ Roy, *Yeni Orta Asya*, s. 218

.....
 : **İran açısından bölgesel**
 : **ağırlığı olmayan, onbeşte**
 : **biri kadar küçük bir**
 : **nüfusa sahip**
 : **Türkmenistan'ın,**
 : **Sovyetler Birliği ve Kızıl**
 : **Ordu'nun on yıl öncesine**
 : **kadar yaratmış olduğu**
 : **tehdidin yanında önemsiz**
 : **olduğu açıktır.**
 :

yönde etkileyen bir unsur durumundadır.⁶² İran'daki Türkmen azınlığa atıf yapan bir yayımcı söylem olmadığı gibi, Türkmenistan kendi sınırlarını kabul eden bir siyasi yönelim içindedir. "Daimi Tarafsızlık" politikası bugün Türkmen dış politikasının temel niteliğidir.⁶³

İran açısından bölgesel ağırlığı olmayan, onbeşte biri kadar küçük bir nüfusa sahip Türkmenistan'ın, Sovyetler Birliği ve Kızıl Ordu'nun on yıl öncesine kadar yaratmış olduğu tehdidin yanında önemsiz olduğu açıktır.

İran'dan Türkmenistan'a yönelebilecek tek tehdit ise "devrim ihracı" olarak adlandırılan politikaların etkisi olabilir. Ancak Türkmenistan'ın kayıtlara geçebilecek ne bir Fars kökenli, ne de Şii nüfusa sahip olmayışı, hatta toplumda siyasi anlam içerecek herhangi bir dini hareketin olmayışı İran'ın muhtemel dini-siyasi etkisini ilişkiler üzerinde etkisiz kılmaktadır. Bağımsızlığın ilk yılı kutlanırken, diğer Orta Asya ülkelerinde yaşanan köktendinci tehdidin Türkmenistan'da yaşanmadığını söyleyen hükümetin, gururla varolan istikrardan söz etmesi, bu durumun söylemlere yansımalarıdır.⁶⁴

⁶¹ Erol, Hayalden Gerçeğe Türk Birleşik Devletleri, s.223'den Merhdad Haghayeghi, "Islamic Revival in the Central Asian Republics," Central Asian Survey, vol.13., no.2 (1994), s. 249.

⁶² Elçibey döneminde Azerbaycan'ın milliyetçi söyleminin, İran'ı Karabağ sorununda Ermenistan tarafına itebildiği hatırlanmalıdır. Diğer taraftan Niyazov'un 1992'de kendisini dünya Türkmenleri liderliğine aday göstermesi, bu yolda "Dünya Türkmenleri Hümanitaryan Birliği"ni kurması ve çeşitli kurultaylar tertip etmesi, ülkelerinde Türkmen nüfus barındıran başta İran olmak üzere diğer civar ülkeleri de başlangıçta tedirgin etmiştir. Bu durum, bu ülkelerin toprak bütünlüklerine karşı bir tehdit, ya da İran ve Afganistan ile olan ilişkilerinde etnik-akrabalık kartını oynaması olarak ta yorumlanabilecek bir gelişmeydi. Fakat, beklenenin aksine Türkmenbaşı edindiği titri ne Kabil ve Tahran ile olan ilişkilerinde bir kaldıraç olarak kullandı, ne de dış Türkmenlerin payını artırmaya teşebbüs etti.

⁶³ Daha detaylı bilgi için bkz., Süleyman Sırrı Terzioğlu, *Türkmenistan Anayasası ve Türkmenistan Mevzuatından Metinler*, TİKA, 1999.; Boris O. Şihmuradov, "Positive Neutrality As The Basis of The Foreign Policy of Turkmenistan", *Perceptions*, C. 2, (2), Haziran-Ağustos 1997; <http://www.mfa.gov.tr/grupa/percept/112/112-2.html>

⁶⁴ Ahmet Raşid, *Orta Asya'nın Dirilişi*, s. 240

ca İran aşağıda değinilecek endişeleri bertaraf edebilmek için Türkmenistan'la yaptığı kültürel anlaşmalarda dinle ilgili maddelerin yer almasından ısrarla kaçınmıştır.⁶¹

Bağımsızlıktan günümüze iki ülke ilişkilerini etkileyecek siyasi, askeri ve ekonomik hiçbir sorun yoktur. Türkmenistan'ın İran'a dönük tehdit içeren herhangi bir yönelimi yoktur. İran'da yaşayan Türkmenler ise ilişkileri olumlu

.....
: **İran ve Türkmenistan**
: **özellikle bölgesel sorun-**
: **larda birbirlerinden bilgi**
: **alışverişine gitmekte ve**
: **sorunlara ortak**
: **çözümler sunmaya**
: **çalışmaktadırlar.**
.....

10'luk bir gümrük indirimi sağlanmış ve ilerde başka ortak gümrük uygulamaları planlanmaktadır.⁶⁷

Bu işbirliği örgütünün coğrafi merkezinde İran ve Türkmenistan bulunmaktadır. AB ile bütünleşme beklentisi içindeki Türkiye ve ASEAN üyesi Pakistan için ikincil öneme sahipken, İran için çok önemli bir ekonomik ve politik

yönelimdir. ECO'nun yeni üyelerinin bölgesi olan Orta Asya'ya giriş yolunda Türkmenistan vardır ve bu ülkelerin örgütün büyük üyelerine ulaştıracak ulaşım ve iletişim hatları esas olarak yine Türkmenistan ve İran'dan geçebilecektir. Bu durum İran ve Türkmenistan'ı örgütün gelişiminde anahtar role sahip bir birlikteliğe sürüklemektedir.

Ayrıca ortak forum olarak İslam Konferansı Örgütü de sayılabilir. Müslüman kimliğin iki ülkeyi İKÖ çerçevesinde buluşturması, dini kimliğin ilişkilere katkısı olarak alınabilir. Ancak İKÖ üyelığının ilişkilere doğrudan katkısından bahsetmek zordur.

İki ülke İran'ın önderliğinde kurulan "Hazar İşbirliği Örgütü"nü (Şubat 1992) de üyesidir. Hazar'a kıyıdaş ülkelerden oluşan örgüt, Hazar'ın statüsü de dahil Hazar ve kıyıdaş ülkeleri ilgilendiren konularda işbirliği ve müzakere zemini olabilecektir. Ancak bu ülkeler arasında diğer konularda varolan çatışmalar sebebiyle daha çok Hazardaki çevresel sorunlarla ilgilenebilmektedir.⁶⁸ Hazar çevresinin Sovyetlerden kalma en önemli sorunlarından birinin, belki de en önemlisinin çevre olduğu hatırlanırsa, bu ortak sorun konusunda iki ülkenin de dahil olduğu önemli bir işbirliğinin bu örgüt zemininde gelişebileceği görülür.

Söz konusu aynı örgütlerde yer almak ilişkiler açısından tek başına anlam ifade etmemektedir. Bu örgütlere üyelik, çıkarılara yönelik ortak politikaların yürütülmesine zemin oluşturduğu durumlarda ise ilişkiler üzerinde belirleyiciliğe sahiptir.

Ayrıca, İran ve Türkmenistan özellikle bölgesel sorunlarda birbirlerinden bilgi alışverişine gitmekte ve sorunlara ortak çözümler sunmaya çalışmaktadırlar. Özellikle, bölgedeki Afgan sorunundan büyük

⁶⁷ Bkz. Richard Pomfred, *The Economies of Central Asia*, New Jersey, Princeton University Press, 1995, ss.185-187; Raşid, Orta Asya'nın Dirilişi, ss. 254-255 ve Hooman Peimani, *Regional Security And the Future of Central Asia*, Preiger Publishers, 1998, s. 113.

⁶⁸ Pomfred örgütün temel uğraşının havyar konusunda işbirliği olduğunu söylüyor. Richard Pomfred, *The Economies of Central Asia*, s.158'de dipnot no:12. Bu örgüt hakkında bir analiz için bakınız; Herzig, *Iran and The Former Soviet South*, ss. 38-41.

ölçüde etkilenen bu iki ülke, 1997'de Tahran'da başlattıkları karşılıklı danışma toplantılarında Afganistan'daki sorunun çözümüne katkı sağlayabilecek ortak çözümler geliştirmeye çalışmışlardır.⁶⁹

B. EKONOMİK İLİŞKİLER

İki ülke arasında ekonomik faaliyetlerin ilk ayağı mal ticaretidir.⁷⁰ Türkmenistan'ın kurulu üretim kapasitesinin ülke ihtiyacından çok Sovyetlerin merkezi ihtiyaç planlamasıyla yapılandırılmış olması, özellikle ülkenin kendi kendini besleyemeyecek durumda olması, mal ithalatını hayati bir ihtiyaç durumuna sokmaktadır. Halen tarım ve tarıma dayalı ürünlerin büyük kısmı BDT ülkelerinden karşılanmaktadır.⁷¹

Özellikle, "Gelir ve Yatırımların Çifte Vergilendirilmesini Önlemek Hakkındaki" ve "Sınır Ticareti Hakkındaki" anlaşmalar ile iki ülke arasındaki ilişkiler daha da gelişmiştir.

İç pazara yönelik tüketim malı üretiminde çok yetersiz olan Türkmenistan, bu açığını kapatabilmek için büyük oranda da makine, ekipman ithalatı yapmak zorunda kalmaktadır. Türkmenistan toplam ithalatının yüzde 60'ı makine ve ekipman ithalatı olurken, gıda malı ithalatı yüzde 15 civarındadır. Ayrıca büyük miktarda pamuk ürettiği halde, tekstil sanayisi yeterince gelişmemiştir ve %8'lik tekstil ithalatı söz konusudur.⁷²

Bu ithalat oranları içinde İran'ın payı yüzde 8'dir (Ocak-Şubat 2000).⁷³ Bu oran gıda maddesi, tekstil, mobilya gibi düşük teknoloji mallardan oluşmaktadır.⁷⁴ 2000'de Türkmenistan'ın ithalatında Türkiye yüzde 19 ile ilk sırayı alırken Ukrayna yüzde 16, Fransa yüzde 16, Birleşik Arap Emirlikleri yüzde 12, ve Rusya yüzde 11 onu izlemiştir. İran ise Türkmenistan'ın ithalatında bu ülkelere göre daha önemsiz durumdadır.⁷⁵ Büyük komşu ülke olmasına karşın İran'ın, Türkmenistan'ın ihtiyaçlarını karşılamada görelî olarak yetersiz kaldığı görülmektedir.

⁶⁹ Daha detaylı bilgi için bkz., Türkmenistanın Daşary İşler Minsterlygy, XXI. Asırda Bitarap Türkmenistanın Daşary Siyasaty we Diplomatiyası, Aşgabat 1999.

⁷⁰ Pamuk lifi, petrol mamulleri, demir hurdası Türkmenistan'ın İran'a yaptığı en önemli ihraç kalemleri arasında yer alırken; gıda ürünleri, un, tüketim malları en önemli ithalat kalemlerini oluşturmaktadır.

⁷¹ TİKA, *Ülke Profilleri*, s. 181.

⁷² TİKA, *Ülke Profilleri*, s. 189'dan The Economist Intelligence Unit, Turkmenistan Country Report, September 2000.

⁷³ TİKA, *Ülke Profilleri*, s. 190.

⁷⁴ İhsan Çolak, "Değişen stratejiler ışığında İran-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinde Yeni Gelişmeler," *Avrasya Dosyası (İran Özel)*, C. 5, (3), Sonbahar 1999, s. 209.

⁷⁵ TİKA, *Ülke Profilleri*, s. 190.

.....
: **Türkmenistan için refaha**
: **ulaşma yolunda**
: **ekonomiyi finanse edecek**
: **en önemli kaynak olan**
: **doğal gaz ve daha az**
: **miktardaki petrol,**
: **İran için çekiciliğe sahip**
: **değildir. İran, daha büyük**
: **miktarlarda doğal gaz**
: **ve petrole sahip olması**
: **nedeniyle,**
: **Türkmenistan'ın**
: **kaynaklarıyla daha çok**
: **uluslararası pazarlara**
: **ulaştırılmaları açısından**
: **ilgilenmektedir.**
.....

İran da Türkmenistan gibi yüksek üretim teknolojisinden yoksundur. Üretimin ağırlığını petrol, gaz ve onlara bağlı temel sanayiler oluşturmaktadır. Ekonominin uzmanlık alanları yeterince çeşitli değil ve üretim yapısını belirleyen unsur, her iki ülkenin de tarım ülkesi olarak adlandırılabilceği şekilde, tarımda yüksek istihdam ve düşük verimdir. İki ülkenin bu şekilde benzer üretim yapılarına sahip oluşları aralarındaki mal ticaretini sınırlayan en önemli faktördür.

Türkmenistan'ın enerji kaynaklarının değerlendirilmesi bir diğer ekonomik faaliyet alanıdır. Türkmenistan için refaha ulaşma yolunda ekonomiyi finanse edecek

en önemli kaynak olan doğal gaz ve daha az miktardaki petrol, İran için çekiciliğe sahip değildir. İran, daha büyük miktarlarda doğal gaz ve petrole sahip olması nedeniyle, Türkmenistan'ın kaynaklarıyla daha çok uluslararası pazarlara ulaştırılmaları açısından ilgilenmektedir.⁷⁶

Bu kaynakların değerlendirilmesinde iki aşama vardır; kaynakların bulunup çıkarılması ve uluslararası pazarlara taşınması. Her iki aşama da büyük miktarda finansal ve teknolojik kapasite gerektirmektedir. Türkmenistan'ın sahip olduğu çıkarma, işleme kapasitesinin dayandığı teknoloji eskimektedir. Bu kaynakları Rusya'ya ulaştıran boru hatları ise yetersiz kalmakta ve bakıma ihtiyaç duymaktadır. Eski kapasitenin yenilenmesi, yeni alanların işleme açılması, yeni boru hatları döşenmesi Türkmen ekonomisinin ve teknolojisinin kapasitesini aşmaktadır. Türkmenistan'ın bu konuda ihtiyaç duyduğu ekonomik ve teknolojik yardım İran'ın karşılayabileceğinden çok daha fazlasını gerektirmektedir. Bu alanda ihtiyaca cevap verebilecek esas aktörler ise gelişmiş Batı ülkeleri ve uluslararası şirketlerdir. İran-Türkmenistan ilişkileri bu alanda ekonomik ve teknolojik yetersizlik, İran'ın kaynakların kendisine ihtiyaç duymaması ve daha çok boru hattı güzergahıyla ilgilenmesi ve ABD'nin politikası sonucu sınırlı bir gelişme gösterebilmiştir.

⁷⁶ İran dünya petrol rezervlerinin yüzde 9'una ve Rusya'dan sonra ikinci büyük doğal gaz rezervine sahiptir.

Hem mal ticareti hem de doğal kaynakların taşınması konularında coğrafya faktörünün olumlu etkisinden bahsedilebilir. Sınır komşusu olma, iki ülkenin geri kalmışlığının kısıtlamasına rağmen, mal ticaretine katkısı açısından önemlidir. Sınır ticaretini mümkün kılmaktadır. Ayrıca İran'daki Türkmen varlığı da bu ticareti desteklemektedir. Coğrafya faktörünün sunduğu en önemli avantaj ise boru hatları konusundadır. Doğal gazını mevcut hatlardan Rusya üzerinden Avrupa'ya satabilen Türkmenistan için gereken yeni hatların geçeceği en pratik güzergâh İran'dır. Hem en yakın açık denize çıkış olanağı veren Basra Körfezine, hem de en yakın ve büyük pazar olan Türkiye'ye uzanacak hatlar için İran en kısa yoldur. Bu durum İran'ı Türkmenistan için neredeyse mecburî çıkış alanı yapmaktadır. Bunun sonucu olarak, 200 km'lik bir boru hattı 1997'de hizmete girmiş, kısıtlı da olsa bir doğal gaz satışı söz konusu olmuştur ve bu alanda ileriye dönük projeler yapılmaktadır. Ayrıca İran üzerinden Ermenistan ve Türkiye'ye elektrik satma konusunda anlaşmaya varılmıştır.⁷⁷

Bu noktada, Türkmenistan Enerji ve Sanayi Bakanlığı'nın "Kuwwat" devlet enerji-teknoloji şirketi ile "Türkmenenergogurluşuk" şirketinin uzmanları, Nebitdağ (Türkmenistan)-Aliabad (İran) elektrik hattının⁷⁸ inşasını ve "Balkan" tali santralinin inşa sonrası deneme maksatlı kullanımını gerçekleştirmiş durumdadırlar. Türkmen enerji kaynaklarının ihracatı ile ilgili olarak, Türkmen-İran elektrik hattının açılması ile birlikte Türkmen elektrik enerjisinin Türkiye'ye nakledilmesine yönelik geniş ölçekli proje uygulamaları başlatılmıştır. Bilindiği üzere, Türkmenistan ile Türkiye arasında yıllık 750 milyon kwt-saat elektrik enerjisinin satımıyla ilgili bir anlaşma imzalanmıştır. Türkmen elektrik enerjisinin İran üzerinden Türkiye'ye teslimatı ile ilgili proje, 1995 yılında üç devletin hükümetleri tarafından imzalanmıştır. Söz konusu karar, enerjinin transferi ve satın alınmasını garanti altına almak için iki taraflı antlaşmalar ile pekiştirilmiştir. İran'da kullanılan enerji sisteminin bazı birimlerinin modernleştirilmesiyle birlikte, Türkmen-İran elektrik nakil hattının inşası da hızlandırılmıştır. İran'a Türkmen enerjisinin ihracı, ayrıca Türkmen elektrik enerjisinin Afganistan'a ve Pakistan'a teslimi ile ilgili projelerin hazırlanması ve hayata geçirilmesi, 2001-2010 yıllarında yapılacak sosyo-iktisadi gelişimlerin bir parçasını oluşturmaktadır. Kullanılmakta olan termosantrallerin modernizasyonu ve yeni kapasitelerin inşası sonucunda 2005 yılına kadar üretilen elektrik enerjisi miktarının 15 milyar kwt-saate, 2010 yılına kadar ise, 25,5

⁷⁷ TİKA, *Ülke Profilleri*, ss. 184-186.

⁷⁸ Balkan-Aliabad elektrik nakil hattının toplam uzunluğu 303 km.dir.

milyar kWt-saate çıkarılması planlanmaktadır. Bu miktarın büyük bir kısmının İran üzerinden ihraç edilmesi planlanmaktadır.⁷⁹

Coğrafyanın sunduğu bu avantajları sınırlayan ise ABD faktörüdür. ABD'nin İran'dan geçecek tüm hatlara karşı olması ve İran'a uygulanan ambargo neticesinde İran'ın uluslararası finans imkanından yararlanamaması, planlanan birçok projenin askıda kalması veya değiştirilmesi sonucunu doğurmuştur. İyi bir örnek olarak yılda 16 milyar m³ (yeni projede 30 milyar m³) doğal gazı Türkiye'ye ulaştıracak boru hattının güzergahının önce İran olarak planlanmışken, ABD'nin baskısıyla Hazar geçişi olarak değiştirilmesi ve Hazar'ın statüsü ve finansman sorunları nedeniyle askıda kalması gösterilebilir.

Diğer taraftan, bu olumsuzluklara rağmen her iki devlet aralarındaki ulaşım sektörünün ve altyapısının oluşturulmasına yönelik çalışmalarını sürdürmektedirler. Bu programlar kapsamında yeni karayolu, demiryolu ve havayolu güzergâhları açılmaktadır.

C. KÜLTÜREL İLİŞKİLER

Yüzyıllar boyunca, SSCB dönemi hariç, Türkmen ve İran halkları komşu halklar olarak birbirleriyle temas ve etkileşim halinde olmuşlardır. SSCB'nin son yıllarında bu ikili ilişkiler tekrar başlamış, hatta SSCB zamanında Türkmenistan Devlet Başkanı Saparmurat Niyazov bir grup aydınla İran sınırları içerisinde bulunan Mahtumkulu Pıragı ve babası Devletmemet Azadi'nin mezarlarını ziyaret ederek neredeyse unutulmak üzere olan ilişkileri yeniden canlandırmaya başlamıştır.⁸⁰

Kültürel alandaki ikili ilişkilerde İran topraklarında yaşayan yaklaşık iki milyon civarındaki Türkmen varlığının etkisi de büyüktür. Türkmen-İran sınırındaki dört geçiş noktasından giriş-çıkış yapan bu iki ülke vatandaşlarının geçişlerini kolaylaştırmak amacıyla sadeleştirilmiş giriş-çıkış (geçiş) rejimi uygulanmaktadır.

İki ülke arasında son yıllarda hızla gelişen kültürel ilişkiler özellikle kendisini iki ülkenin sanatçılarının ve aydınlarının düzenlediği programlarla, çeşitli festivallerle, ilmi konferanslarla, seminerlerle ve kültür günleriyle kendini göstermektedir. Aşkabat'taki İran Kültür Merkezi, yoğun bir şekilde Türkmen halkına Fars kültürünün propagandasını yap-

⁷⁹ Daha detaylı bilgi için bkz., Milli Bilim Ulgamy, Türkmenistanyn Prezidenti Saparmurat Türkmenbaşynyn "Türkmenistanda Durmuş-Iktisady Özgertmelerin 2010. Yıla Çenli Döwür Üçin Baş Yörelgesi" Maksatnamasy, Aşkabat, 1999.

⁸⁰ Wazihe R. Mohadze Ş., "Dostluk Gatnaşygy Pugtalanyar", *Türkmenistan Gazetesi*, (292), 8 Kasım 1999.

maktadır. Farsça dil kursları düzenlenmekte ve üniversitelerde ücretsiz kitaplar dağıtmaktadırlar. Nitekim, Mahtumkulu Türkmen Devlet Üniversitesi ve Azadi Dünya Dilleri Devlet Enstitüsü'nde uzun zamandan beri Farsça öğretilmektedir.⁸¹ Türkmen öğrencilerden bir kısmı İran'daki eğitim müesseselerinde ya eğitim görmekte ya da orada staj yapmaktadırlar.⁸²

.....
**Aşkabat'taki İran Kültür
 Merkezi, yoğun bir
 şekilde Türkmen halkına
 Fars kültürünün
 propagandasını
 yapmaktadır.**

Türkmenistan Kültür Bakanlığı'na bağlı "Milli Film Şirketi" de İran ile ilişkiler kurmuş olup, Türkmen ve İranlı sanatçıları bir araya getiren değişik etkinlikler düzenlenmektedir. Türkmenistan'ın tüm vilayetlerinde, devlet tarihi ve kültürü alanında çalışan uzmanlar, İran'ın Şiraz ve İsfahan şehirlerinde düzenlenen özel kurslarda mimari anıtların restorasyonu ile ilgili yeni gelişmeleri anlatan eğitime tabi tutulmuşlardır.

17 Mayıs 1997'de İran'ın Gülistan vilâyetinde bulunan ve Türkmenlerin milli aydını olarak kabul edilen Mahtumkulu'nun anısına yapılan türbenin açılış töreni, Türkmenistan ve İran arasındaki kültürel ilişkilerde bir dönüm noktası oluşturmuştur. Bu türbenin açılışını Türkmenler tarafından, "gerçek edebiyatın değerini bilen İran halkının Türkmen edebiyatına olan gönül yakınlığını göstermektedir" diye algılanmıştır.⁸³

Ayrıca, Türkmenistan ve İran son on yıldır aralarında geliştirdikleri bu ilişkiyi Asya'nın bütün halklarını birleştiren tarihi "İpek Yolu"nu yeniden hayata geçirmek suretiyle daha da güçlendirmek istediklerini ifade etmektedirler.⁸⁴

İki ülke arasındaki kültürel işbirliğini daha da geliştirmek amacıyla "Türkmen-İran Dostluk Derneği" kurulmuş olup, halklar arasındaki ilişkileri kuvvetlendirmek maksadıyla dergi ve gazete yayınlamayı da hedeflemiş bulunmaktadır.⁸⁵ Türkmenistan'da "İran Kültür Haftası" etkinlikleri de düzenlenmektedir.⁸⁶

⁸¹ *Nesil Gazetesi*, 10 Şubat 2000.

⁸² *Türkmenistan Gazetesi*, (141), 19 Mayıs 1999.

⁸³ Wazihe R. Mohadze Ş., "Dostluk Gatnaşygy Pugtalanýar", *Türkmenistan Gazetesi*, (292), 8 Kasım 1999.

⁸⁴ *Türkmenistan Gazetesi*, (116), 13 Mayıs 1997.

⁸⁵ *Türkmenistan Gazetesi*, (113), 10 Mayıs 1997.

⁸⁶ *Garagum Dergisi*, (2), 2000.

SONUÇ

Her ne kadar Türkmenistan ve İran arasında dostane ilişkiler ve bu ilişkilerin gelişmesine katkı yapabilecek faktörler mevcut olsada, esas itibariyle bu iki bölge ülkesinin daha da iyi olabilecek ilişkileri, bazı sınırlayıcı faktörlerden dolayı arzu ettikleri noktaya gelememiştir. İki ülkeyi birbirlerinin ihtiyaçlarını karşılamada sınırlayan nedenler şu şekilde sınıflandırılabilir.

Siyasi sınırlılıklar: Rusya'dan uzaklaşmaya çalışan Türkmenistan'ın, dengeleyici siyasi güç arayışına İran, Rusya ile ittifak ilişkileri nedeniyle cevap veremez durumdadır. Türkmenistan için dengeleyici güç, Batı ittifakı içindeki Türkiye'dir. Türkmenistan'ın bağımsızlığını kendi çıkarları doğrultusunda daha çok önemseyen Türkiye ve ABD'dir. Bu ülkeler Hazar Havzası'nın dünya ekonomisine, Rusya ve İran dene-timi olmadan, açık olmasını istemektedir.

Türkmenistan çevresine göre güçsüzdür ve İran'ın da dahil olduğu yakın çevreden gelebilecek tehditleri tek başına karşılayamaz. Zaten "Aktif Tarafsızlık" esasen çevre ülkelerin olası tehditlerine karşı uluslararası sistemin garantisini sağlama politikasıdır. İran ile belli bir güç dengesini kendi başına kurma imkanı olmayan Türkmenistan için, bağımsızlığını tehdit etmeyecek Türkiye siyasi ortak olabilmıştır. İran için de Türkmenistan, ne Tacikistan'ı ne de Rusya ile sürdürülen ittifak benzeri ilişkileri ikâme edebilecek değere sahiptir. İran Türkmenistan'ın doğal kaynaklarına da ihtiyaç duymamaktadır. Türkmen kaynaklarının önemi, İran üzerinden taşınmaları durumunda bunun ABD tecrit politikasını aşabilme konusunda daha büyük kozlar sunacağı düşüncesinden gelmektedir.

Ekonomik sınırlılıklar: Çok daha büyük bir ekonomi olduğu için baskın taraf olması gereken İran Türkmenistan'ın ihtiyaçlarına sınırlı olarak cevap verebilmektedir. Ekonomilerin benzer geri kalmışlık düzeyine ve uzmanlık alanlarına sahip oluşu mal ticaretinde doğal kısıtlılık nedenidir. İran'ın teknoloji ve finans desteği de gelişmiş ülkelerin sunduklarının yanında dikkate alınabilecek düzeyde değildir. Ayrıca İran'ı bu konuda kısıtlayan ABD faktörü de göz önünde tutulması gereken önemli bir faktördür.

Kültürel sınırlılıklar: Türkmenistan'ın Türkiye ile olan dil, kültür ve etnik yakınlığı bu konuda İran'ı ikincil tercih yapmaktadır. Ayrıca mezhep farklılığı da söz konusudur ve İran ile dini ilişkileri sınırlandırmaktadır. Bu sınırlandırmaya, İran'ın aksine Türkmenistan'ın laik devlet yapısı ve hem bu yapının hem de mezhepsel durumun rakip siyasal güç olan Türkiye ile benzeşmesi eklenebilir.

Bu sayılanlara karşın iki ülkeyi işbirliğine zorlayan coğrafya ve Hazar'ın statüsü, Afganistan sorunu ve uyuşturucu gibi ortak sorunlar da söz konusudur. Her iki ülkenin Hazardaki kaynaklarının çoğunun Azerbaycan ve Kazakistan tarafından sahiplenilmesini kabul etmemesi ortak politikaların oluşumu için önemli bir birliktelik gibi görünmektedir. Coğrafya da hem doğal kaynakların taşınmasında hem de ulaşım ve ileti-

şim yolları konusunda iki ülkeye doğal bir işbirliğini dayatmaktadır. Esasen coğrafi konum her iki ülkenin siyasi tercihlerine de yön verebilecek ve ilişkileri sıradan ilişkilerin ötesine taşıyabilecek bir faktördür. Tüm sınırlayıcı unsurlara rağmen ilişkilerin gelişmeye devam etmesi coğrafyanın sunduğu büyük avantajlara bağlanabilir. Bu değerlendirmeler ışığında mevcut durumdan daha büyük potansiyele sahip olan bu ilişkilerin ABD politikasının sınırlandırıcı etkisi altında olduğunu söylemek mümkündür. Yalnız, son zamanlardaki İran'a karşı ABD politikalarındaki yumuşama eğilimleri ve İran'ın ABD ile diyaloga yakın tavrı ve ikili ilişkilerdeki orta vadedeki muhtemel gelişmeler, Türkmenistan-İran ilişkilerinde de yeni bir dönem başlatabilir.

Diğer taraftan, hadiseye Türk dış politikası açısından yaklaştığımızda şunu söyleyebiliriz: "Türkiye İran'ı doğru tanımlayamazsa, kendisini de tam manasıyla tanımlayamaz." Ya da tam dersi diğer bir doğru ifadeyle, "İran Türkiye'yi ve Türkistan'ı doğru tanımlayamazsa, kendini doğru tanımlayamaz."⁸⁷

.....
"Türkiye İran'ı doğru tanımlayamazsa, kendisini de tam manasıyla tanımlayamaz."
Ya da tam dersi diğer bir doğru ifadeyle, "İran Türkiye'yi ve Türkistan'ı doğru tanımlayamazsa, kendini doğru tanımlayamaz."

⁸⁷ D. Mehmet Doğan, Türkistan-Türkiye Gergefinden İran, İstanbul, İz Yayıncılık, 1996, s. 8.